

СПЕЦИФІЧНІ РИСИ СІЛЬСЬКОЇ МІСЦЕВОСТІ ЯК ОБ'ЄКТУ ГЕОПЛАНУВАННЯ

Сучасний етап розвитку українського суспільства в умовах незалежності спричинив масштабні та багатовекторні зміни у всіх соціальних, економічних та територіальних процесах держави. Відновлення на загальнодержавному рівні довгострокових програм господарського і територіального розвитку зумовило певною мірою і відродження територіального планування. Визначальну роль при цьому відіграло прийняття ряду законодавчих актів [5, 6], зокрема: Закону України "Про планування та забудову територій", Закону України "Про Генеральну схему планування території України", Закону України "Про розвиток Національної екологічної мережі" та інших.

Як підкреслює В. Нудельман [7], роботи з планування територій відіграють вирішальну роль у визначенні цілей та прогнозуванні регіонального розвитку, оскільки вони (на відміну від галузевих прогнозів) безпосередньо спрямовані на задоволення потреб людини. Акцентуємо, що в даному випадку потреби людини розуміються не як виключно антропоцентричні запити у все більшому обсязі матеріальних благ, а як вимоги до формування якісно нових умов життєдіяльності людини і якості життя суспільства в цілому. Виходячи з цього, роботи з планування територій визнаються [4] першоосновою для всієї системи соціально-економічного прогнозування та програмування розвитку регіонів.

Ці роботи, спираючись на комплексну оцінку території як ареалу своєрідного сполучення і взаємодії суспільних потреб, ресурсних можливостей, законодавчо встановлених екологічних, інженерно-технічних, санітарних та інших обмежень, мають своїм результатом обґрунтування адекватних цим передумовам і завданням рекомендацій щодо бажаних профілю, масштабів та умов використання території.

Планування територій має міждисциплінарний характер і використовує розробки різних галузей науки і сфер людської діяльності – містобудування і районної планіровки (районного планування), регіоналістики, урбаністики, ландшафтної архітектури тощо [1-3]. Відзначимо, що географи завжди приймали активну участь у розробці теоретичних засад планування територій. Серед тих, хто закладав концептуальні засади цього важливого науково-практичного напрямку М. Колосовський, М. Баранський, Є. Перцик, Ф. Лістенгурт, Г. Лаппо, Д. Богорад, В. Давидович, А. Ізраїлевич, В. Нудельман та багато інших фахівців. Значний внесок у розвиток теорії та практики регіонального планування здійснили архітектори-урбаністи В. Владіміров, І. Фомін, Ю. Білоконь тощо. Теоретичні та практичні надбання, отримані за період розробки регіональних проектів у період 50-х - 80-х рр. минулого століття, становлять важливий фундамент для здійснення сучасного планування. Разом із тим, необхідний перегляд концепції його здійснення, оскільки попередня нормативно-методична база, яка формувалася в умовах існування СРСР, ґрунтувалася на засадах планово-регульованої економіки.

Сільська місцевість (СМ) і жителі села внаслідок заходів, що здійснюються з початку 1990-х років зазнали значних трансформацій інституційних, соціально-економічних, ментальних тощо. В результаті, замість того, щоб ставати більш однорідною (мається на увазі згладжування соціально-економічних контрастів), СМ стає більш різноманітною і диференційованою в усіх аспектах розвитку. Така диференціація дає нові можливості розвитку, але, разом з тим, потребує нових підходів у плануванні і організації СМ.

На наш погляд, незважаючи на наявність значного доробку в галузі регіонального планування з боку географів (Д. Богорад, В. Нудельман, Ю. Палеха тощо), географічні аспекти планування територій, зокрема на мезо- та мікрорівні представлені недостатньою мірою, і особливо це стосується СМ.

Вважаємо, що планування території (або *геопланування*) в межах СМ, його методологічні та методичні засади повинні відрізнятися від загальноприйнятих. Така теза пояснюється *специфічними рисами і факторами розвитку СМ як об'єкту планування*:

1) СМ має фактично «континуальний» характер на більшості території України – лише землі сільськогосподарського призначення в Україні (без земель лісового фонду) складають більше 70% її площі, сягаючи в окремих регіонах 85% (табл. 1.).

Територіальна розосередженість сільськогосподарських земель (скоріше – тотальне покриття) зумовлюють дисперсний характер сільського розселення, а це, в свою чергу, дисперсний характер забезпеченості переважаючої території СМ об'єктами виробничої, соціальної, транспортної, інженерної інфраструктури тощо. Це не тільки викликає значні додаткові витрати під час використання території, що пов'язані зі створенням великих транспортних, інженерних та інших комунікацій, складністю управління, зв'язку тощо, але і потребує специфічних підходів під час планувальної діяльності.

2). Руральність, «ландшафтозалежність» СМ. Диференціація СМ є перш за все проявом ландшафтної диференціації на макро-, мезо- та мікрорівні. СМ. Виконуючи цілу низку функцій (економічні, соціальні, середовищетоформуючі, ресурсні, управлінські і т.д.), СМ має значні відмінності у просторовій організації суспільства, які передусім пов'язані з використанням землі як засобу виробництва і предмету праці. Внаслідок значних розмірів землекористування (див. табл. 1) ландшафтні характеристики і обмеження (орографічні умови, річкова мережа і т.д) виступають на перший план під час розробки планувальних схем і проектної документації щодо землеустрою, землекористування в СМ.

Таблиця 1. Регіональні відмінності у забезпеченості земельними ресурсами і особливості використання земель за регіонами України

Адміністративні утворення	Кількість власників земельних користувачів та	Загальна площа земель, всього, тис. га	Середній розмір землекористування, га	Забезпеченість земельними угіддями	Забезпеченість сільськогосподарськими	Частка земель сільськогосподарського призначення, %	Частка ріллі, %
АР Крим	815106	2608,1	3,2	1,3	2,5	71,3	67,9
Вінницька область	1368288	2649,2	1,9	1,6	2,4	78,0	83,7
Волинська область	754958	2014,4	2,7	1,9	2,1	53,9	62,2
Дніпропетровська область	1370398	3192,3	2,3	0,9	4,6	80,9	82,3
Донецька область	1762157	2651,7	1,5	0,6	4,8	79,1	79,0
Житомирська область	1018483	2982,7	2,9	2,3	2,8	53,9	65,9
Закарпатська область	687647	1275,3	1,9	1,0	0,6	37,0	42,5
Запорізька область	968853	2718,3	2,8	1,5	5,3	84,8	82,7
Івано-Франківська область	1009013	1392,7	1,4	1,0	0,8	46,5	57,5
Київська область з (м.Київ)	1333120	2812,1	2,1	0,6	2,6	64,1	75,7
Кіровоградська область	767276	2458,8	3,2	2,3	5,1	85,0	84,3
Луганська область	1212401	2668,3	2,2	1,1	6,1	73,4	67,1
Львівська область	1350011	2183,1	1,6	0,8	1,3	59,4	61,5
Миколаївська область	682508	2458,5	3,6	2,0	5,2	83,7	82,5
Одеська область	1091114	3331,3	3,1	1,4	3,3	79,9	77,7
Полтавська область	799181	2875,0	3,6	1,9	3,6	77,8	79,1
Рівненська область	685050	2005,1	2,9	1,7	1,6	48,3	67,0
Сумська область	921561	2383,2	2,6	2,0	4,3	73,2	70,8
Тернопільська область	912491	1382,4	1,5	1,3	1,7	78,0	78,7
Харківська область	1365954	3141,8	2,3	1,1	4,3	78,9	77,5
Херсонська область	634517	2846,1	4,5	2,5	4,7	71,4	87,4
Хмельницька область	1042013	2062,9	2,0	1,5	2,5	77,8	78,1
Черкаська область	721191	2091,6	2,9	1,6	2,5	71,2	85,4
Чернівецька область	716662	809,6	1,1	0,9	0,9	59,8	69,5
Чернігівська область	946258	3190,3	3,4	2,8	4,8	67,3	64,1
Україна	25090598	60354,8	2,4	1,3	2,9	71,1	75,6

* Складено за даними <http://www.minagro.gov.ua/page/?7124>

3) Дуалістичний характер розвитку СМ за принципом «консерватизм - динамічність». У глобальному вимірі сільськогосподарський вид діяльності є найконсервативнішим: землі, придатні до сільськогосподарського використання традиційно стають «плацдармом» сільськогосподарського освоєння, причому види сільськогосподарської діяльності виявляються певною мірою лімітованими ґрунтовими та агрокліматичними умовами.

Разом з тим, агроландшафти зазнають щорічних циклічних змін, а господарська спеціалізація в межах одного провідного виду діяльності – сільськогосподарського – може кардинально змінюватись навіть в межах зазначених ґрунтових та агрокліматичних обмежень під впливом кон'юнктурних змін, особливостей суспільно- географічного положення, становища на регіональних ринках збуту сільськогосподарської продукції тощо. Така виробнича варіативність зумовлює, з іншого боку і варіативність естетичних, пейзажних характеристик сільських ландшафтів.

Акцентуємо, що міське середовище (яке зазвичай характеризується як більш динамічне) за рахунок переважання елементів техносфери виявляється більш уніфікованим і сталим порівняно з СМ, до того ж, спеціалізація промислових підприємств також виявляє значно більші риси консерватизму, ніж спеціалізація сільськогосподарського виробництва навіть на мікрорегіональному (районному) рівні.

4. Маючи відносно одноманітну структуру (перш за все ландшафтну, але разом з тим і соціально-економічну, інфраструктурну), СМ відрізняється топологічно на всіх рівнях - від мікрорівня (наприклад, територія окремого господарства) до макрорівня (територія областей, природно-господарських регіонів, країни в цілому). Така теза пояснює унікальність кожної місцевості і неповторність умов життєдіяльності у СМ. Відповідно, необхідні специфічні підходи планування як агроландшафтної організації сільськогосподарських земель, так і соціально-економічної структури СМ.

5. Сільськогосподарське виробництво (як основний вид діяльності) засноване на біологічних циклах, потребує певних характеристик

агрокліматичного потенціалу, наявні видові та сортові вимоги залежно від природного регіону тощо. Разом з тим зазначимо, що майже всі види діяльності в СМ знаходяться в тісній залежності від природних та екологічних характеристик території. Природне середовище є невід'ємною складовою СМ, тому дотримання правил екологічної безпеки регіону, місцевості, конкретного ландшафту, екологічність господарської діяльності є основою створення соціального іміджу та економічної стабільності територіальної громади, що проживає у СМ. Екологічні імперативи мають стати одними з провідних під час геопланування СМ.

6.В СМ наявна певна обмеженість сфер докладання праці (більшою мірою це руральні та напівруральні галузі сільськогосподарського виробництва) і значно менші розміри сільських поселень, порівняно з міськими, що зумовлює нижчий рівень забезпеченості закладами соціальної інфраструктури. Часто в населеному пункті єдиним підприємством є тільки сільськогосподарське, тому створення позитивного соціально-психологічного клімату, врахування місцевих традицій, потреб і настроїв жителів СМ, членів їхніх сімей має набагато більше значення, ніж у містах. На селі значно більша питома вага людей пенсійного віку (33,5 % проти 23,8 % у містах), які потребують соціального захисту. До того ж, економічна ефективність аграрного виробництва у СМ є нижчою, ніж в інших галузях виробництва, воно дотується, отримання результату є пролонгованим у часі і має великий ступінь ризику. Все це зумовлює не тільки специфіку планування соціально-економічної структури території, але і містобудівної діяльності в сільських районах.

Отже, геопланувальна діяльність у СМ спрямована на протистояння уніфікації ландшафтів, сприяє збереженню екологічної, ресурсної, виробничої, культурної та етнічної різноманітності сільських територій. З позицій же планування конкретних регіонів, яке в тоталітарній системі вважалося знаряддям підпорядкування державі, сьогодні територіальне планування починає набувати характеру опозиції інтересам економічної і

політичної структур. В ньому все більше переважають аспекти захисту, охорони, збереження своєрідності і самобутності території. Сучасні вчені стають єдині у визнанні того, що перспективи планування територій в адаптивній (приспосовувальній) реакції на фактичні зміни середовища у часі.

Зауважимо, що державою на сучасному етапі приймається низка заходів щодо забезпечення раціонального використання сільськогосподарських земель. Так, у Проекті постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення земельних угідь» від 21 січня 2009 [8] запропоновано Нормативи оптимального співвідношення угідь в агроландшафтах (табл. 2) та Нормативи оптимального співвідношення земельних угідь у межах господарюючих сільськогосподарських підприємств.

Аналіз даного документи викликає певні сумніви і навіть подив, адже впровадження даних нормативів у практику землевпорядкування у СМ закріплятиме:

- по-перше, наявну нераціональну структуру використання сільськогосподарських земель;

- по-друге, нераціональну спеціалізацію України на початкових ланках сільського господарства з виробництва і первинної переробки сировини.

Диференціація СМ на регіональному і районному рівнях дозволяє також говорити про невідповідність зазначених меж (мін. та макс.) реальній ситуації і необхідність впровадження принципово інших підходів геопланування СМ.

Наголосимо, що з позицій сьогодення основне завдання планування територій полягає у підтримці просторового розмаїття землі (яке само по собі є важливим ресурсом цивілізації), а отже, геопланування в найбільш загальному розумінні представляє собою цілеспрямовану діяльність з формування середовища на територіях певного розміру. Геопланування СМ, що є прикладним, конструктивним напрямом географії СМ, базуючись на

комплексному географічному обґрунтуванні планувальних схем, покликане розбудувати цей ключовий геопросторовий об'єкт в межах України на якісно новому рівні, у всій багатогранності його просторових форм і функцій.

Таблиця 2. Нормативи оптимального співвідношення ріллі, багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ а також земель під полезахисними лісосмугами в агроландшафтах

Назва природно-сільсько-господарської провінції	Питома вага земель в межах агроландшафтів, %:											
	в тому числі:											
	рілля		багаторічні насадження		сіножаті		пасовища		землі тимчасової консервації		полезахисні лісові смуги	
мін.	макс.	мін.	макс.	мін.	макс.	мін.	макс.	мін.	макс.	мін.	макс.	
<i>Поліська зона, провінції:</i>												
Західна	50,34	55,63	1,12	1,24	21,68	23,96	19,30	21,34	2,54	2,80	0,02	0,02
Правобережна	60,51	66,88	1,91	2,11	15,55	17,18	14,95	16,53	1,82	2,01	0,27	0,30
Лівобережна	60,75	67,15	1,27	1,40	17,31	19,14	14,23	15,73	1,02	1,13	0,42	0,46
<i>Лісостепова зона, провінції:</i>												
Західна	63,16	69,81	2,18	2,41	6,62	7,32	13,66	15,10	9,35	10,33	0,03	0,04
Правобережна	71,05	78,53	2,26	2,49	4,71	5,21	9,29	10,26	6,86	7,59	0,82	0,91
Лівобережна	73,23	80,94	1,73	1,91	8,71	9,62	8,38	9,27	2,13	2,35	0,82	0,90
<i>Степова зона, провінції:</i>												
Придунайська	65,28	72,15	6,73	7,44	2,39	2,64	12,66	13,99	6,29	6,96	1,64	1,82
Правобережна	68,33	75,52	1,85	2,05	1,56	1,72	13,93	15,40	7,79	8,61	1,54	1,70
Лівобережна	63,30	69,97	1,97	2,18	3,84	4,25	15,81	17,47	8,54	9,44	1,53	1,69
<i>Степова Посушлива зона, провінції:</i>												
Придунайська	72,31	79,92	6,11	6,75	4,37	4,83	6,32	6,99	4,29	4,74	1,60	1,77
Правобережна	71,11	78,60	2,77	3,06	2,74	3,03	11,77	13,01	5,01	5,53	1,60	1,77
Лівобережна	76,39	84,43	1,71	1,89	1,61	1,78	6,78	7,50	6,50	7,18	2,00	2,21
Північно-Кримська	54,40	60,13	4,62	5,11	3,74	4,13	23,20	25,64	7,62	8,42	1,42	1,57
<i>Сухостепова зона, провінції:</i>												
Присиваська	61,54	68,02	2,91	3,22	11,97	13,22	8,61	9,52	8,24	9,11	1,73	1,91
<i>Карпатська Гірська область</i>												
Передкарпаття	56,77	62,75	3,28	3,63	11,94	13,19	16,61	18,36	6,38	7,05	0,02	0,02
Карпати	24,34	26,90	2,86	3,16	26,36	29,13	36,90	40,78	4,51	4,98	0,04	0,04
Закарпаття	52,70	58,25	8,82	9,75	10,06	11,12	22,38	24,74	1,03	1,14	-	-
<i>Кримська Гірська область</i>												
Кримські Гори і Передгір'я	39,48	43,64	16,37	18,10	0,84	0,93	28,43	31,42	8,60	9,50	1,28	1,41
Південний берег Криму	20,46	22,61	21,10	23,32	1,64	1,82	47,68	52,69	4,12	4,56	-	-

Зважаючи на специфічність описаних позиційних, ресурсних, демографічних характеристик СМ в Україні, можна обґрунтовано стверджувати про пріоритетність суспільно-географічних досліджень в цій галузі. Зауважимо, що якщо у плануванні міст як осередків концентрації населення, виробництва, архітектурних споруд іноді проектно-будівельні і архітектурно-планувальні установи виходять на перший план, то у плануванні СМ все ж таки маємо акцентувати увагу на комплексному географічному обґрунтуванні планувальних схем.

Список літератури:

1. Білоконь Ю.М. Регіональне планування (теорія і практика) / За ред. І.О.Фоміна. – К.: Логос, 2003. – 246 с.
2. Браде И., Перцик Е. Н., Питерский Д. С. Районная планировка и разработка схем расселения: опыт и перспективы. – М.: Междунар. Отношения, 2000. – 136 с.
3. Владимиров В.В., Фомин И.А. Основы районной планировки: Учеб. – М.: Высш. шк., 1995. – 224 с.
4. Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики. – СПб: Михайлова, 1998. – 246 с.
5. Закон України «Про Генеральну схему планування території України» від 7 лютого 2002 р. №3059-III.
6. Закон України «Про планування і забудову територій» від 20 квітня 2000 р. №1699-III
7. Нудельман В. Деякі проблемні питання вдосконалення інституційних засад здійснення регіональної політики в Україні / Володимир Нудельман // http://www.municipal.gov.ua/data/loads/nudelman_2007.doc
8. Проект постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення земельних угідь» від 21 січня 2009.